

համար ունի, մինչ քիչ ետք՝ թիւ 1001 Մաշտոցը, առանց զանազանութեան եւ նոր համարներու, կը շարքէ իրարու ետեւէ կանոններն ու Գանձերը:

Տպագրութեան ատեն շատ անգամներ մոռցուած են չափերները բանալ կամ դոցել, ինչպէս օր. էջ 3ա, 449բ, 451բ, 938բ եւն: էջ 17բ ամբողջ սիւնակը մնացած է առանց չափերներու:

Այս աննշան դիտողութիւններով հանդերձ, հատորը չի դադարի անշուշտ կոթողային դործ մը ըլլալէ. լիով դիտակից ենք՝ թէ որքան դժուարին է նման դործ մը լոյս ընծայել, որով մեծապէս կը դընահատենք Հ. Ոսկեանի հսկայ աշխատանքը:

Հատորին վերջին 216 էջերը կը զբաղեն զանազան ցանկերը. ըստ բովանդակութեան, ըստ հին եւ նոր թուակարգութեան, ըստ հնութեան, ըստ ցուցակի, հուսկ՝ տեղանուններու եւ անձնանուններու ցանկեր. եւ ամէնէն ետք՝ համառոտ ցուցակ մը բոլորին՝ դերմաներէն լեզուով: Մասնաւոր զննատանքի ու շնորհաւորութեան արժանի է Մեծ. Հեղինակը, ցանկազրական այս ճոխ բաժինին համար:

Առողջութիւն ու երկար կեանք մաղթելով բարձրագին Հեղինակին, կը յուսանք որ յաջորդաբար հրատարակէ նման արժէքաւոր հատորներ:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

* * *

THE DAWN OF EUROPEAN CIVILIZATION: Խմբագրեց՝ David Talbot Rice. անգլիացի 13 պատմաբաններու եւ Փրոֆ. Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի գործակցութեամբ: Տպագրութիւն՝ Mc Graw-Hill Book Co. Inc. New York, Toronto, London, 1965. 360 երկսիւնակ մեծադիր էջեր, 26×34 սանթիմէր էջի ծաւալ. 675 պատկերներ, որոնցմէ 200ը գունատիպ, 475 նկարներ, գծագրութիւններ, քարտէսներ եւ ազգագրական տախտակներ: Գին՝ \$ 28.50:

Այս հոյակապ դործը, որ եւրոպական քաղաքակրթութեան արշալոյսը կը ներկայացնէ, իր խմբը ստացած է զլիսաւորաբար տասը ժողովուրդներէն: Անոնց մէջ իր արժանաւոր տեղն են դրած հայ ժողովուրդի քաղաքակրթական եւ մշակութային արժէքները միջնադարեան այն շրջանին, որ կը կանխէ եւրոպական քաղաքակրթութեան արշալոյսի խմբումը: Գիրքը կը բաղկանայ 15 գլուխներէ: Ներածականին մէջ, խմբագիրը իր քննութեան առարկայ կ'ընէ The Myth of «Dark Ages» նիւթը (խաւար դարերու առասպելը): Բ. Գլուխը՝ Սասանեան Պարսկաստանի ծագումը եւ Անկումը (24 էջեր): Գ. Գլուխը՝ Մարգարէին կայսրութիւնը կամ Խալամը եւ արաբական յաղթանակի յորձանքը (24 էջեր): Դ. Գլուխը՝ Արեւելի եւ Արեւմուտի միջեւ կամ Հայաստան եւ իր բաժանեալ պատմութիւնը (20 էջեր): Ե. Գլուխը՝ Հռոմի ժառանգորդը կամ Բիզանդիոն՝ Յուստինիանոսէն մինչեւ Թէոփիլոս (30 էջեր): Զ. Գլուխը՝ Բիստոնիւթեան միջնաբերդը կամ Բիզանդական կայսրութեան 9րդ եւ 10րդ դարերը (26 էջեր): Վերի գլուխները արուած են Արեւելի եւ յետոյ՝ Բիզանդիոն գլխաւոր մասերու մէջ, որոնց կը յաջորդէ՝ Գաղականութիւն եւ տեղաւորում գլխաւոր բաժանումը, հետեւեալ գլուխներով. Է. Գլուխ՝ Ժողովուրդներու հալոցը կամ Արեւելեան եւրոպա եւ Սլաւներու ծագումը (18 էջեր): Ը. Գլուխ՝ Գերմանական Խալիա կամ Ոստրական եւ Լոմպարտ քաղաքութիւնները (18 էջեր): Թ. Գլուխ՝ Աշխարհի ծայրամասերը կամ Սպանիա վիզիգոթներու եւ Արաբներու ներքեւ (22 էջեր): Ժ. Գլուխ՝ Նախաժողով կայսրութեան կամ Ֆրանկեան քաղաքութիւն Մերովինգ եւ Կարոլինգ միւնիստ Պեպինոս (22 էջեր): ԺԱ. Գլուխ՝ Կորովի հիւսիսէն կամ Նորսերը եւ իրենց նախակարապետները (22 էջեր): ԺԲ. Գլուխ՝ Յանկացուած կղզիներ կամ Կելտեր եւ Անգլոսաքսոններ (28 էջեր): ԺԳ. Գլուխը կը սկսի Նոր եւրոպա բաժանմունքի մեծութիւնը՝ իրենէ. Մեծ Արքան կամ

Մեծն Կարոլոս եւ Կարոլինեան յառաջացումներ (30 էջեր): ԺԴ. Գլուխ՝ Կարոլոսի ետք կամ Կայսրութիւնը Որոնեաններու ներքեւ (28 էջեր): ԺԵ. Գլուխ՝ Բիստոնիւթեան մտապատկերը կամ եւրոպայի կերպարանաւորումը (17 էջեր):

Այն գլուխը, որ յատկացուած է Հայոց մասնակցութեան՝ խմբելու եւրոպական քաղաքակրթութեան արշալոյսը, աշխատասիրուած է Փրոֆ. Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի կողմէ: Առաջին էջի գաղաթը կը զբաղէ Հայաստանի քարտէսը եւ կը նշուին այն կեդրոնները, ուր հայ քաղաքակրթական տարրեր ծագելը են: «Հայաստան ստուերն էր», վերնագիրով սկսելով, փրոֆեսորը կը շարունակէ «այն մեծ ազգին որ կարող էր» (մեծ ազգ մը ըլլալ): «7րդ եւ 11րդ դարերու ընթացքին նա աղբիւրն է յառաջնադարումն էր», որոնց նշանակութիւնը միայն վերջերս լիովին իրականութիւն կը դառնայ՝ Աստուածաբանութեան, Ծիսականութեան, Ուսումի, Գիտութեան, Գեղարուեստի եւ գուցէ բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մէջ: Սակայն, իր աշխարհագրական դիրքը, որ հանդիսացաւ հանդիպման կէտ բազում ազդեցութիւններու եւ գաղափարներու, դատապարտեց զինք մարգագաւտ ըլլալու Ասիոյ եւ եւրոպայի միջեւ, զանալով իրեն կատարելապէս ծաղկելու առիթը՝ որուն այնքան ատակ էր, եւ պարտուելու, բաժանուելու, հարստահարուելու եւ ի վերջոյ բնաջնջուելու: Ճիշտ այս էջին դիմացի ամբողջ էջը զբաղած է Աղթամար վանքին որմաքանդակ մը, Կոյս Մարիամ գահին վրայ եւ Յիսուս Մանուկը իր ձախ գրկին: Յաջորդ էջերուն վրայ բազմեր են նուրբ նկար մը Վարդանանց պատերազմի, Անիի Մայր տաճարի. անկէ ետք՝ կախարդական մէկ գունաւոր պատկերը Մեծն ու փոքր Արարատներու, եւ վարը Աղթամարի նկարը՝ Անիի Մայր տաճարի նկարին քովը, կարծես երկու զեղարուեստի հսկաներ ժամադրութիւն սարքած են դիտելու զալիք դարերը: Յաջորդ երկու

էջերը զբաղած են Ս. Էջմիածնի եւ Գրիգոր Լուսաւորիչի, Աշոտ Ա. թագաւորի, Կարսի տաճարի, Ս. Փրկիչ եկեղեցիի (Անի) եւ Գալիկ թագաւորի քանդակները եւ նկարները:

Այս բաժնի զբաղող մասը՝ Հայաստանի մէջ շրիստոնէութեան պետականորէն մուտքէն մինչեւ 11րդ դար կամ Սելճուկեան արշաւանքները: Հոս նկատի կ'առնուին՝ Հայաստան պարսկական իշխանութեան ներքեւ, եւ հայ Ա. Բ. Գ. փոքրագիր եւ զլիսագիր տառերը եւ անոնց լատին համադր տառերը, «Ուսուցանել, գրել եւ թարգմանել» վերնագրով բաժին մը, Աստուածութիւն եւ վերականգնութիւն, Արարական արշաւը, Երկու դարերու խաւարը, «Իշխան իշխանաց» եւ «Թագաւոր թագաւորաց», Հայկական Ոսկեգարը, Հարստութիւն, Ճարտարարուեստ եւ Առեւտուր, Վարպետ նկարիչներ եւ անբաղկատելի զգրները (զրազրեր), եւ Սելճուկեան յաղթանակ Ծրճանի մը վերջակէտը: Այս ենթադրութիւններու տակ կը ներկայացուին հայ քաղաքակրթական տարրերը: Այս էջերու վրայ կը տրուին Զուարթնոցի եռալարի յատակադիւրը, Մծխթայի մերձ՝ Ս. Խաչ. եկեղեցիի յատակադիւրը՝ քառակուսի եւ քառադմբէթ, Գալիկ թագաւորի կիսանդրին, Անիի սահմանադիւրը (185 արտավար տարածութիւնով), Անիի Հովուի մատուռի արտադիւրը, Անիի տաճարի յատակադիւրը, սպառազինեալ յաղթանգամ հայ մարտիկի մը նկարը, Աշոտ Գ. Ի երկու որդիներու արձանները՝ կանգնած Հազարաթի եկեղեցիի աջն ու ձախը, եւ այլ դարձանակներ:

Ամերիկացի Փրոֆ. Գոսին զբաղուելով Հայոց բաժնի մասին՝ կը գրէ. «Քննահանրապէս Արեւմուտքի մէջ նուազ ծանօթ է Հայոց եւ Սլաւներու պատմական դերերուն կարեւորութիւնը»: Մասնաւորելով իր խօսքը Հայոց դերի մասին, նա կը գրէ. «Հայերը, որոնք թիւով փոքր են, նստած Բիզանդական եւ Արեւելեան կայսրութիւններու միջեւ, վայելեցին առեւտրական առաւելութիւններ անոնց հետ, եւ

պարտութիւններ անոնցմէ իւրաքանչիւրէն: Գոյատեւելով ազգայնացած քրիստոնէական կրօնքի մը միջոցաւ, հայերը զարգացուցին Արեւելքը եւ Արեւմուտքը՝ վկայող արուեստ մը, որ զարմանալիօրէն ակնկալական բնոյթ ունի եւրոպական գոթական արուեստի համար»:

Այս հոյակապ գործը կը լրացնէ իր նըպատակը՝ ընդգրկելով, բաւարար մանրամասնութեամբ, անձանոթ շրջաններու բարդ շարժումներն եւ բազում ժողովուրդներու փոխազդեցութիւնները լայն տարածութիւններու վրայ, եւ սակայն, միանգամայն յստակօրէն ուրուագծելով իւրաքանչիւր մշակոյթի իրականացման եւ զարգացման գէպքերը: Այս աշխատութեան բովանդակութիւնը կը սկսի դասական աշխարհի կործանումով եւ կը վերջանայ ներկայ արեւմտեան ազդութիւններու կազմաւորումով: Այս ժամանակաշրջանին տեղի ունեցան տխուրագին բախումներ եւ պայքարներ: Բնաջնջումներ ժողովուրդներու եւ վերակենդանութիւններ: Պայքար Սասանեաններու եւ Բիւզանդիոնի միջեւ՝ տիրանալու եւ իւրացնելու, որուն յաջորդեց մարտական խաւովութիւնը: Պայքար երկու մեծ կրօններու՝ քրիստոնէութեան եւ իսլամութեան միջեւ: Արեւմուտքի մէջ պայքար դասական բիւզանդական եւ բարբարոս գերմանական մշակոյթներու միջեւ: Այս պայքարներու շրջագիծն է որ կը պատկերացնէ «խաւարի դարաշրջանները», 550-1000 Յ. Ք.: Այս դարերուն, Եւրոպայի եւ Արեւելքի մէջ կանգնած էր Բիւզանդիոնը՝ խռովալից, մեղկացումի զառիւփարին, քաղաքականապէս բարդ իր կոստանդնուպոլսական կեանքով եւ ընկերահասարակական կազմով: Եւրոպայի մէջ գերմանական բարբարոս արշաւներու զբոսը տիրապետեց նախկին հռոմէական հոգեբուն, խաղաղական մշակոյթը կերպարանափոխուեցաւ Ոստրադոմներու եւ Լոմպարդներու կողմէն, խառնելով գերմանականը բիւզանդականին, ճամբորդելով Արեւելքի մէջ եւ իւրացնելով արեւելեան ու բիւզանդական տարրեր, զորս ի

վերջոյ ժառանգ թողուցին հարաւային Ֆրանսային եւ Սպանիային: Քաղաքակրթական այս փոխազդեցութիւններու մէջ հայկական ճարտարարուեստի ոճն ու արուեստը անցաւ գոթական արուեստի շրջագիծը:

Իսկ Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Իրլանդայի եւ Վիկին (Viking) գաղթականութիւններու միջեւ փոխազդեցութիւններէն ծնունդ առին իրենց մշակոյթները: Իր ներածականին մէջ, խմբագիր Ռայսը կը բացատրէ յստակօրէն, թէ «հիմա սկսելու ենք իմանալ, որ նոր, աւելի համապարփակ մերձեցում մը հարկաւոր է մեր սկզբնական պատմութեան»: Դիտելով այս տեսանկիւնէն, զիրքը իրաւացիօրէն ինքնատիպ գործ մը հանդիսանալու պատճառ ունի: Այս գործի մէջ գեղարուեստական տարրերը եւ պատմական վերլուծումները հաւասարակշռեալ դրութիւն մը կը կազմեն, հայթայթելով անմիջականութիւն եւ հաւաստիութիւն այն գէպքերու մասին որ ծրարուած մնացել էին անցեալի ծալքերուն մէջ, առանց լրջօրէն նըշմարտելու՝ իրենց հիմնական կարեւորութեան առնչութեամբ:

ՓՐՈՖ. ՄԱՆԱՍԷ Կ. ՍԵՒԱԿ

* * *

STUDIES IN DIPLOMATIC HISTORY and HISTORIOGRAPHY IN HONOUR OF G. P. GOOCH, planned and edited by A. O. Sarkissian. London, 1961, pp. 393.

Պր. Արշակ Օ. Սարգիսեան խմբագիրն է՝ պատմականօրէն միջազգային հանդամանք ներկայացնող այս հատորին: Հատորը նուիրուած է արեւմտեան պատմագիտութեան մէջ հանրածանօթ George Peabody Goochին: Մեր պատմագէտները անշուշտ ծանօթ են G. P. Gooch-ի գործերու վայելած համբաւին. յարգոյ խմբագիրը, Պր. Ա. Օ. Սարգիսեան, լաւ գործ մը կատարած է, զիրքը նուիրելով այս մեծանուն պատմագէտին. ասով արեւմտացի ուսումնասէրներու հետաքրքրու-

թիւնը իսկոյն պիտի կարենայ գրաւել: Այս ընտրութիւնն ալ ցոյց կու տայ այն՝ ինչ որ եղած է զլիաւոր դիտաւորութիւնը մեր հեղինակին, այսինքն օտարներուն ծանօթացնել հայ անունն ու պատմութիւնը եւ հայկական սրբազան հարցը:

Հատորը ձեւացած է 22 յօդուածներէ, զրուած անուանի անձերէ, ինչպէս օր. William L. Langer, Lillian M. Lenson, եւն.: Պր. Ա. Օ. Սարգիսեան իր յօդուածով կ'ուսումնասիրէ շատ համառօտ ժամանակաշրջան մը, 1890-1897: Concert Diplomacy and the Armenians (էջ 48-75):

Մեր պատմագէտները լաւ գիտեն թէ ինչպէս այդ տարիներու ընթացքին վրէժաւանօրէն բնորոշուեցաւ հայկական հարցի դիմադրութիւնը: Այն ինչ որ սարսափելիօրէն պատահեցաւ 1915ին, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ այդ տարիներու ընթացքին տեղի ունեցած քաղաքական յարաբերութիւններու գործադրութիւնն ու արդիւնքը: Արշակ Օ. Սարգիսեան կը մօտենայ հարցին՝ միջազգային տեսանկիւնէ մը, որուն յայտարարն է արդէն, յօդուածին հետեւեալ խորագիրը «Concert Diplomacy and the Armenians 1890-1897»: Յարգոյ հեղինակը յաջողած է համառօտ էջերու մէջ ներկայացնել, հանդարտ եւ մաքուր ոճով, հայոց զիրքն ու հայկական հարցը իր պատմական եւ դիւանապետական տեսանկիւնով: Համառօտ յառաջարանով մը, հեղինակը մէջբերելով Լորտ Սալիզբուրիի շրջաբերականէն հատուած մը, զրուած 1886ին եւ ուղղուած Եւրոպական պետութեանց, կը մատնանշէ բարեկարգութիւններու կարեւոր հարցը, միաժամանակ ցոյց տալով ազդերու դերքը՝ նկատմամբ այդ հարցին:

Այս համառօտ յառաջարանին կը հետեւի առաջին մասը, ուր հեղինակը իրեն յատուկ ոճի յստակութեամբ, համառօտակի կը նշէ թէ ինչպէս, անյուշ ժամանակներէ ի վեր, հայերը բնակած են թուրքիոյ արեւելեան գաւառներու մէջ, եւ թէ ինչպէս 1514ին հայերը իրենց բնիկ երկրին մէջ ենթարկուեցան թրքական

տիրապետութեան, ցոյց տալով յաջորդաբար հայերու կրած տառապանքն ու քրտական անիրաւ յարձակումները... եւ այսպէս մինչեւ այն թուականը, երբ պատմական Հայաստանը կը բաժնուի երեք անհասարար մասերու, իրեն զրացի երեք ազդերուն միջեւ. Թուրքիա, Ռուսաստան, Պարսկաստան: Այսպէս կը նըկարագրէ յարգոյ հեղինակը հայերու վիճակը այս երեք ազդերու ծոցին մէջ. «Under all three regimes the Armenians suffered, but those living under the Turks, particularly those numbering close to one million in the Eastern provinces, suffered more, lost more in terms of material wealth, and sacrificed more in human lives, than did the Armenians living under the autocratic czars and under the easy-going Persian shahs» (անդ էջ 50-51): Հիմնուած յատկապէս օտար ազդերներուն վրայ, եւ հետեւաբար ընթերցող հասարակութեան ծանօթ անձերու եւ գրութիւններու, յարգոյ հեղինակը ցոյց կու տայ այն՝ ինչ որ եղած հայուն կեանքը, այդ սեւ օրերուն: Հուսկ, իրրեւ եղբակցուցիչ ազդակը հայ ձայնին, հեղինակը ցոյց կու տայ թէ ինչպէս ծագեցաւ հայկական հարցը:

Երկրորդ մասին մէջ, Պր. Արշակ Օ. Սարգիսեան մանրամասնօրէն կ'ուսումնասիրէ ազդերու դերքն ու իրենց կատանախիթ միջամտութիւնները, ինչպէս նաեւ րած միջամտութիւնները, ինչպէս նաեւ ազդերու կատարած առաջարկները՝ նըկատմամբ հայկական հարցին եւ թրքական երկիրներու մէջ իրադրոճուելիք բարեկարգութիւններուն: Ներկայ ներկայաշրջանին սահմաններէն դուրս է հետեւիլ ցումին սահմաններէն դուրս է հետեւիլ հեղինակին՝ իր պրպտումներուն մէջ: Պր. Արշակ օգային պատմութիւն չ'ըներ, այլ հիմնուած ժամանակի քաղաքական ու դիւանապետական վաւերաթուղթերուն վրայ, կը ջանայ ցոյց տալ մեզի «իրական» պատմութիւնը:

Համաձայն այդ վաւերաթուղթերուն, հեղինակը կը ջանայ մեզի տալ առարկայական եւ վստահութիւն ներշնչող էջեր:

Պր. Արշակ Սարգիսեան, զրաւոր հա-